

Leningrad

Anna Reid

Leningrad

De tragedie van een belegerde stad,
1941-1944

Vertaald door
Pieter de Smit

Ambo|Amsterdam

Het beeldmateriaal in het fotokatern van dit boek (met uitzondering van dat op p. 3, onder, 7 en 8-9) is opgenomen met toestemming van het Centraal staatsarchief voor beeld- en geluidsdocumentatie van Sint-Petersburg.

De afbeelding op p. 333 is opgenomen met toestemming van het Staatsmuseum van de geschiedenis van Sint-Petersburg.

ISBN 978 90 263 2119 1

© 2011 Anna Reid

© 2011 Nederlandse vertaling AmbolAnthos *uitgevers*,
Amsterdam en Pieter de Smit

Oorspronkelijke titel *Leningrad. Tragedy of a City under Siege, 1941-44*

Oorspronkelijke uitgever Bloomsbury

Kaarten binnenwerk © ML Design

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © ITAR/TASS Photo Agency/Alamy

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Voor Edward en Bertie

Inhoud

Inleiding 13

I INVASIE: JUNI-SEPTEMBER 1941

- 1 22 juni 1941 23
- 2 Barbarossa 33
- 3 'Wij winnen, maar de Duitsers rukken op' 54
- 4 De Volksmilitie 72
- 5 'In de val' 86

II HET BELEG BEGINT: SEPTEMBER-DECEMBER 1941

- 6 'Geen sentimenteel gedoe' 105
- 7 'Tot onze laatste snik' 126
- 8 125 gram 142
- 9 In de stortkoker 155

III MASSASTERFTE: WINTER 1941-1942

- 10 De IJsweg 173
- 11 Sleden en cocons 184
- 12 'We leken wel van steen' 203

- 13 *Svjazi* 220
- 14 'Robinson Crusoë was een geluksvogel' 233
- 15 Lijkeneterij en menseneterij 243
- 16 Anton Ivanovitsj is boos 254
- 17 Het Grote Huis 262

IV WACHTEN OP BEVRIJDING: JANUARI 1942-JANUARI 1944

- 18 Vleesbos 271
- 19 Het grote genoeg van leven en ademen 286
- 20 De symfonie *Leningrad* 306
- 21 Het laatste jaar 318

V NASLEEP

- 22 Thuiskomst 335
- 23 De kelder van het geheugen 349

Appendix I: Hoeveel? 359

Appendix II 361

Dankwoord 363

Noten 367

Bibliografie 397

Register 409

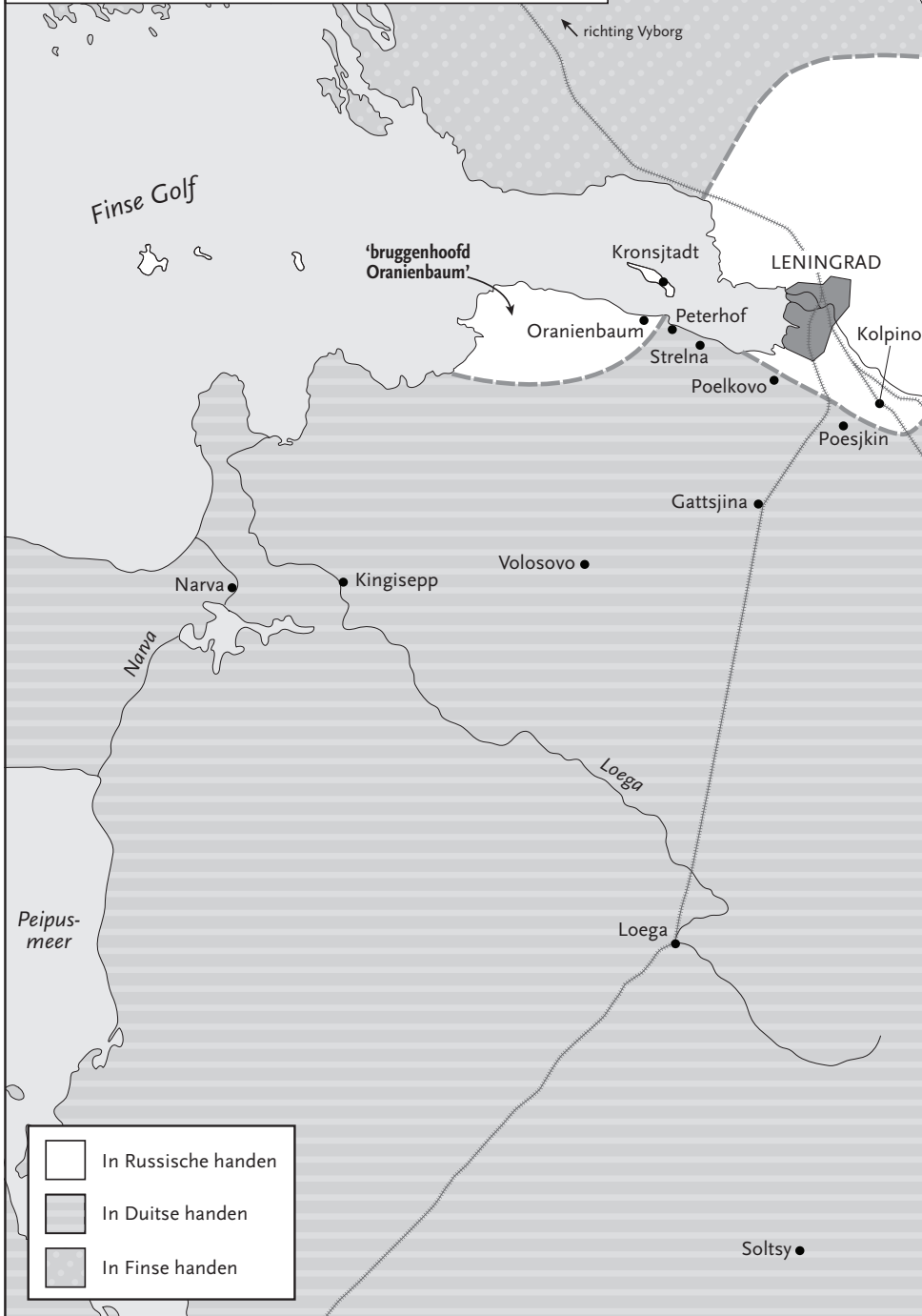

Het oostfront

- ..... Grens Sovjet-Unie en Duitsland vóór Barbarossa
- Frontlijn eind september 1941
- Frontlijn november 1942

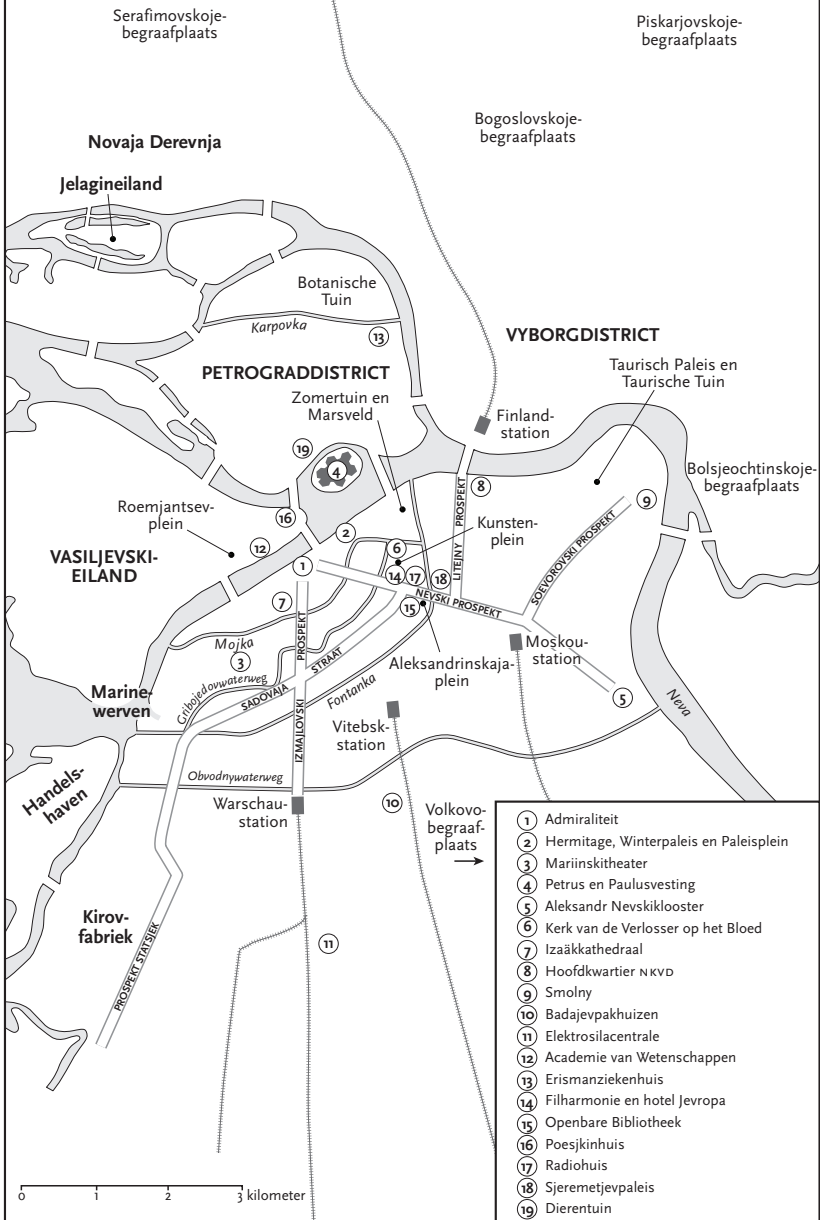

Regio Leningrad, met frontlijnen van 1 januari 1942

Leningrad en centrum

- 1 Admiraliteit
- 2 Hermitage, Winterpaleis en Paleisplein
- 3 Mariinski-theater
- 4 Petrus en Paulusvesting
- 5 Aleksandr Nevskiklooster
- 6 Kerk van de Verlosser op het Bloed
- 7 Izaäkkathedraal
- 8 Hoofdkwartier NKVD
- 9 Smolny
- 10 Badajevpakhuizen
- 11 Elektrosilacentrale
- 12 Academie van Wetenschappen
- 13 Erismanziekenhuis
- 14 Filharmonie en hotel Jevropa
- 15 Openbare Bibliotheek
- 16 Poesjkinhuis
- 17 Radiohuis
- 18 Sjerepetjev-paleis
- 19 Dierentuin

Inleiding

Dit is het verhaal van het beleg van Leningrad, de dodelijkste blokkade van een stad in de geschiedenis van de mensheid. Leningrad ligt in de noordoostelijke hoek van de Oostzee, aan het eind van de lange, ondiepe Finse Golf, die de zuidkust van Finland van de noordkust van Rusland scheidt. Voor de Russische revolutie was de stad de hoofdstad van het Russische rijk en heette hij Sint-Petersburg, naar zijn stichter, tsaar Peter de Grote. Na de ineenstorting van het communisme kreeg hij twintig jaar geleden zijn oude naam terug, maar voor zijn oudere inwoners is hij nog steeds Leningrad, niet zozeer vanwege Lenin, als wel ter nagedachtenis aan de ongeveer driekwart miljoen burgers die van september 1941 tot januari 1944 de hongerdood stierven tijdens de bijna negenhonderd dagen dat de stad door nazi-Duitsland werd belegerd. Andere hedendaagse belegeringen – die van Madrid en Sarajevo – duurden langer, maar maakten nog geen tiende van het aantal slachtoffers dat viel in Leningrad. Daar kwamen vijfendertig maal meer burgers om dan tijdens de bomaanvallen op Londen; viermaal meer dan in de bombardementen van Nagasaki en Hiroshima tezamen.

Op 22 juni 1941, de zomerochtend dat Duitsland de Sovjet-Unie aanviel, zag Leningrad er in veel opzichten hetzelfde uit als voor de revolutie. Een boven de vergulde naald van de spits van de Admiraliteit cirkelende meeuw zou hetzelfde panorama als vierentwintig jaar daarvoor hebben gezien: onder zich de roerige, grijze rivier de Neva met parken en paleizen erlangs; in het westen, waar de Neva in zee uitmondt, de kranen van de marinewerven; in het noorden de zigzagbastions van de Petrus en Paulusvesting en het roostervormige stratenplan van het Vasiljevski-eiland; in het zuiden vier concentrische waterwegen

– de mooie Mojka, de bedaagd klassieke Gribojedov, de brede, voorname Fontanka en de alledaagse Obvodny – en twee grote boulevards, de Izmajlovski en Nevski Prospekt, die in volmaakte symmetrie straalsgewijs langs het Warschau- en het Moskoustation lopen naar de pakhuizen en fabrieksschoorstenen van de industriewijken verderop.

Maar schijn bedriegt. Uiterlijk was de stad niet erg veranderd; innerlijk was hij grondig veranderd en getraumatiseerd. Meestal dient men het verhaal van zijn blokkade op als een filmische sequens van geluk, droefheid en geluk: de rust van een zomerachtend verstoord door het nieuws van de invasie, de mobilisatie, de vijand voor de poort tot staan gebracht, de hel van kou en hongerdood, het herstel in de lente, het vuurwerk van de overwinning. In werkelijkheid ging het niet zo. Elke Leningrader boven de dertig had in 1941 al drie oorlogen meegemaakt (de Eerste Wereldoorlog, de burgeroorlog tussen de bolsjewieken en de Witten, en de Winteroorlog met Finland in 1939-1940), twee hongersnoden (de eerste in de burgeroorlog, de tweede ten gevolge van de collectivisatie begin jaren dertig, toen Stalin de boeren met geweld hun boerderij afpakte) en twee grote golven van politieke terreur. Er was nauwelijks een gezin, vooral onder de etnische minderheden van de stad en de oude middenklassen, dat niet te maken had gehad met dood, gevangenschap of verbanning alsmede uitputting. Het was niet ongepast melodramatisch dat iemand als de dichteres Olga Berggolts, dochter van een Joodse arts, schreef: ‘We maten de tijd af naar de tussenpozen tussen de ene zelfmoord en de volgende.’¹ Hoewel het beleg uniek was wat betreft het aantal slachtoffers, was het eerder een van de vele donkere bladzijden dan een tragisch intermezzo.

De tragedie vloeide voort uit de gezamenlijke overmoed van Hitler en Stalin. In augustus 1939 hadden zij de wereld verbaasd door de ideologie terzijde te schuiven en een non-agressiepact te sluiten, dat voorzag in een onderlinge verdeling van Polen. Toen Hitler de lente daarop Frankrijk aanviel, hield Stalin zich afzijdig en bleef hij zijn bondgenoot voorzien van graan, metalen, rubber en andere vitale grondstoffen. Hoewel het uit wat we nu weten over Stalins gesprekken met zijn Politbureau duidelijk is dat hij verwachtte vroeg of laat met Duitsland in oorlog te zullen geraken, kwam het tijdstip van de nazi-aanval – met de codenaam Barbarossa of ‘Roodbaard’, naar een ten kruistocht trekken- de keizer van het Heilige Roomse Rijk – als een mokerslag. De nieuwe, slecht verdedigde grens dwars door Polen werd haast onmiddellijk onder de voet gelopen en na een paar weken was het in paniek geraakte Rode Leger de grote steden van Rusland zelf aan het verdedigen.

Het belangrijkste slachtoffer van dit niet voorbereid zijn was Leningrad. Aan de vooravond van de oorlog had de stad een bevolking van iets meer dan

drie miljoen mensen. In de twaalf weken tot midden september 1941, toen de Duitse en Finse legers de stad van de rest van de Sovjet-Unie afsloten, werd ongeveer een half miljoen Leningraders onder de wapenen geroepen of geëvacueerd, waardoor iets meer dan 2,5 miljoen burgers, van wie ten minste 400.000 kinderen, in de stad in de val zaten. De honger trad haast terstond in, en in oktober begon de politie melding te maken van uitgemergelde lijken op de straten. Het dodental verviervoudigde in december en bereikte in januari en februari een piek van bijna 100.000 per maand. Aan het eind van wat zelfs naar Russische maatstaven een bitter koude winter was – op sommige dagen vroom het dertig graden of meer – hadden kou en honger ongeveer een half miljoen levens geëist. Dit boek concentreert zich op deze maanden van massale sterfte – dat wat Russische historici de ‘heroïsche periode’ noemen. De volgende twee winters van het beleg waren minder dodelijk, omdat er minder monden te voeden waren, en dankzij voedselaanvoer en massa-evacuatie over het Ladoga-meer, de binnensee ten oosten van Leningrad, waarvan de zuidoostkust in handen bleef van het Rode Leger. In januari 1943 wist men na hevige gevechten ook een wankele corridor over land te bewerkstelligen, waarin de Sovjets een spoorlijn konden aanleggen. Niettemin bleef het sterftcijfer hoog, waardoor het totale dodental kwam te liggen tussen 700.000 en 800.000 – één op de drie of vier leden van de bevolking van vóór het beleg.

Merkwaardig genoeg is aan het beleg van Leningrad in het Westen vrij weinig aandacht besteed. De bekendste verhalende geschiedenis van de hand van Harrison Salisbury, een Moskouse correspondent van *The New York Times*, verscheen in 1969. Militair-historici hebben zich geconcentreerd op de slag om Stalingrad en die om Moskou, ondanks het feit dat Leningrad de eerste stad was die Hitler niet kon veroveren, en de val ervan hem de grootste wapenfabrieken, scheepswerven en staalfabrieken van de Sovjet-Unie zou hebben opgeleverd; en verder een samensmelting van zijn legers en die van Finland, en de mogelijkheid de spoorlijnen uit te schakelen waarlangs geallieerde hulp kwam uit de havens Archangelsk en Moermansk aan de Noordelijke IJszee. Meer in het algemeen gaat het beleg verloren in de treurige uitgestrektheid van het oostfront – in de publieke verbeelding een lege sneeuwvlakte waarover golven Rode Legersoldaten in flapperende uniformjassen op massaal Duits mitrailleurvuur af strompelen. Tijdens het schrijven van dit boek bleken vrienden onrustbarend vaak te denken dat Leningrad (aan de Oostzee, nu Sint-Petersburg geheten) en Stalingrad (een derde in omvang, in de buurt van de huidige grens met Kazachstan, nu Volgograd geheten) eigenlijk hetzelfde waren.